

چالش‌های مدیریت روستایی از دیدگاه شوراهای اسلامی در ماندگاری جمعیت در روستاهای ناحیه مرکزی اردبیل

نصرالله مولائی هشتجین^۱ تیمور آمار^۲ و احمد حاج علیزاده^۳

چکیده

در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران، مهاجرت از روستا به شهر در زمره اساسی‌ترین مسائل اجتماعی و اقتصادی به‌شمار می‌آید. این مهاجران هم در مبدأ و هم در مقصد مسائل و مشکلاتی از جمله؛ بروز نابسامانی‌های متعدد ناشی از فشار بر منابع و امکانات محدود جوامع شهری، بیکاری و کم‌کاری، کمبود فضای زیستی و آموزشی، آلودگی هوا و محیط زیست، سالخورده‌گی و زنا نه شدن نیروی کار کشاورزی، تخلیه روستاها و ... را به‌وجود می‌آورند. در این میان نقش و عملکرد مدیریت روستایی در جلوگیری از مهاجرت و ماندگاری جمعیت اهمیت زیادی دارد. از دیدگاه راهبردی با تأکید بر توسعه پایدار یکی از راه‌های ماندگاری جمعیت در روستاها برنامه‌ریزی مدیریت روستایی بر پایدار نمودن کیفیت زندگی روستاییان شامل دستیابی به برابری و حفظ تنوع فرهنگی، افزایش حس جمعی و شهروندی، دستیابی به کیفیت و بهتر نمودن کیفیت زندگی و هر نوع تغییر در فعالیت‌های اقتصادی که موجب ارتقاء و بهبود کیفیت زندگی شود معرفی شده است. در این مقاله با استفاده از ابزار تحلیلی مبتنی بر تکنیک SWOT نقاط قوت و ضعف داخلی و فرصت‌ها و تهدیدهای خارج از عرصه سکونتگاه‌های روستایی ناحیه مرکزی دهستان اردبیل با دید یکپارچه تبیین شده اقدامات راهبردی مربوط به برنامه‌ریزی برای ماندگاری جمعیت در روستاها از دیدگاه شوراها مورد مطالعه قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهند که می‌توان از طریق توسعه کارآفرینی و نیز رویکرد مشارکتی به برنامه‌ریزی توسعه روستایی، ضمن تقویت روحیه و بسط انگیزه زمینه‌های امیدواری را در روستاها تقویت نموده تا از این طریق انگیزه ماندگاری در روستاها را تحکیم بخشید.

کلیدواژه‌گان: مهاجرت، شوراهای روستا، روستاهای ناحیه مرکزی، استان اردبیل.

۱. استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رشت

۲. استادیار دانشکده جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رشت

۳. دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رشت (نویسنده مسئول)

مقدمه

با نگاهی به سیر تحولات مدیریت روستایی در ایران طی سال‌های قبل و بعد از انقلاب اسلامی، در اغلب مواقع شاهد ضعف و خلاء مدیریت روستایی در کشور بوده‌ایم، با این حال تشکیل شوراهای اسلامی روستا بعد از پیروزی انقلاب اسلامی را می‌توان گام مثبتی به سوی جلب مشارکت بیشتر روستاییان در مدیریت توسعه روستایی تلقی نمود. با توجه به ماهیت شوراهای اسلامی روستایی به‌عنوان نهاد نظارتی و تصمیم‌گیرنده و غیراجرایی ایجاد بازویی که مجری تصمیمات اعضای شورای اسلامی روستا باشد، امری غیرقابل اجتناب بود. از طرف دیگر تداخل حوزه فعالیت بسیاری از سازمان‌ها و دستگاه‌های اجرایی فعال در سطح روستا، پیامدها و اثرات نامطلوبی بر ابعاد اقتصادی و اجتماعی و همین‌طور، پیکره فیزیکی روستا برجای می‌گذاشت. بر این اساس، «قانون تأسیس دهیاری‌های خودکفا در روستاهای کشور» در سال ۱۳۷۷ به تصویب مجلس پنجم شورای اسلامی رسید. تأسیس این نهاد عمومی غیردولتی نشانه‌ای از حرکت به سوی اجرای نظام نوین مدیریت در روستاها بوده که می‌توانست تحول شگرفی در فرآیند مدیریت و توسعه روستایی ایجاد نماید (بدری، موسوی، ۱۳۸۸). بنابراین قانون شوراهای و دهیاری‌ها به‌عنوان اساسی‌ترین مرجع برنامه‌ریزی روستاها نقش اساسی در سطح تصمیم‌گیری در محیط روستا را برعهده دارند. عمده‌ترین مشکلات روستاهای ایران در حال حاضر مهاجرت از روستا و خالی از سکنه شدن آنها است. مهاجرت روستایی برای اولین بار در سال ۱۹۸۲ میلادی توسط گراهام انگلیسی به کار برده شده است. پدیده مهاجرت هم در کشورهای توسعه یافته و هم در کشورهای در حال توسعه وجود دارد، لیکن نوع و ماهیت این مهاجرت‌ها متفاوت است (زنجانی، ۱۳۸۰: ۱۴۶). مهاجرت مقوله‌ای تازه‌ای نیست و می‌توان گفت پدیده‌ای است که کشورهای مختلف، برخوردارهای متفاوتی با آن دارند. پدیده مهاجرت نتیجه و حاصل برخورد عوامل جذب‌کننده و دفع‌کننده محیطی و فردی سرزمین‌هاست و این مسأله همیشه مورد توجه جغرافیدانان و برخی جامعه‌شناسان است (بیک‌محمدی و همکار، ۱۳۸۲: ۴۷). در این میان، مهاجرت‌های روستایی - شهری به دلیل پیامدهای اقتصادی - اجتماعی آن، بیش از سایر پدیده‌های جمعیتی مورد توجه قرار گرفته است (Balan, 1996:9). در کشورهای در حال توسعه، رشد سریع جمعیت و وسعت‌یابی ابعاد خانواده‌های روستایی از عوامل مهم مهاجرت جوانان روستایی به شهرهاست (شکویی، ۱۳۸۳: ۱۰۴). پدیده مهاجرت‌های بی‌رویه روستایی به‌عنوان یکی از معضلات اساسی در

کشور به‌طور عمده دارای نقش منفی در مبداء و مقصد مهاجرت است. امروزه یکی از دغدغه‌های اساسی دولت کنترل مهاجرت بی رویه، حل معضلات شهری و کاهش عوارض سوء مهاجرت در نقاط روستایی است (عاشری، ۱۳۸۳: ۱۱۸). در هر حال می‌توان گفت انقلاب صنعتی، نقطه آغاز مهاجرت‌های روستایی به نقاط شهری است (امان‌اللهی بهاروند، ۱۳۸۳: ۱۶۵). در دهه‌های اخیر تفاوت سطح زندگی در شهر و روستا یافتن شغل و درآمد بیشتر استفاده از امکانات آموزشی و بهداشتی و تفریحی بیشتر جزء انگیزه‌های عمده مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به پایتخت و شهرهای بزرگ است (کوئن، ۱۳۸۰: ۲۸۴). تاکنون تحقیقات وسیعی بر روی عوامل مؤثر بر مهاجرت روستا-شهری، آثار و نتایج آن در کشور ایران صورت گرفته است و به علت نقش دوگانه این پدیده بر روی توسعه اقتصادی کشور، ضرورت انجام مطالعاتی که اقدامات راهبردی جهت مقابله با این پدیده ارائه نماید ضروری می‌نماید. با توجه به این مهم مطالعه حاضر به بررسی عوامل برنامه‌ریزی مؤثر شوراها در جهت ماندگاری جمعیت در روستاهای ناحیه مرکزی استان اردبیل می‌پردازد تا پاسخی به این سوال باشد که بر اساس مدل SWOT چه راهبردی جهت ماندگاری جمعیت در روستاها مؤثر است تا شوراها و مدیریت روستایی در جهت برنامه‌ریزی برای کاهش مهاجرت روستایی اقدام نمایند؟

مروری بر ادبیات تحقیق

مهاجرت از بارزترین نمونه‌های تحرک جمعیتی است که به صورت ترک روستا برای زندگی در شهر بروز پیدا می‌کند. مهاجرت روستا - شهری، از دیرین‌ترین و پایدارترین پدیده‌های تاریخ و تمدن بشری است که در پی انقلاب صنعتی و در عصر نوین، ابعاد بسیار بزرگی پیدا کرده است. مهاجرت‌های روستا - شهری یکی از انواع بسیار با اهمیت و شایع مهاجرت است. تقریباً در طول تاریخ بشر، در تمام کشورها و همه زمان‌ها، مهاجرت از روستا به شهر وجود داشته است. این پدیده را اندیشمندان با توجه به دیدگاه‌های نظری رایج در علوم اجتماعی تفسیر و تبیین می‌کنند. مهاجرت‌های روستا - شهری به‌عنوان جزء لاینفک فرایند توسعه اقتصادی مطرح می‌باشد، به‌گونه‌ای که برخی از اندیشمندان، توسعه اقتصادی را معادل انتقال نیروی کار از بخش کشاورزی به بخش صنعت تعریف می‌نمایند (Lewis, 1954; Fei and Ranis, 1961). در خصوص

مهاجرت‌های روستا- شهری تاکنون مطالعات بسیاری صورت گرفته و نظریات زیادی مطرح شده است. در این زمینه کسانی مثل تودارو، لوئیس، و... دیدگاه‌هایی همانند کارکردگرایی، وابستگی، اقتصاد دوگانه و... مطرح هستند. با تاکید بر علل مهاجرت از روستا به شهر به چند مورد از نظریه‌های فوق اشاره می‌شود تا بتوان به دیدی جامع دست یافت. کارکردباوران معتقدند که تمام نیازهای اجتماعی در چارچوب نظام‌های اجتماعی آموخته می‌شوند. کنشگران در هر نظام به نیازهایی باور دارند که در آن نظام نمی‌توانند آن‌ها را برآورده کنند. از این رو، ممکن است تحولات لازم برای کاهش ناهماهنگی بین احساس نیاز و امکان تحصیل آن در کنشگر یا در نظام یا در هر دو اتفاق بیافتد. درک ناهماهنگی‌های بین خصایص فرد و نظام اجتماعی منجر به مهاجرت شخص جهت کاهش ناهماهنگی‌های ساختی می‌شود (لهسائی‌زاده، ۱۳۶۸: ۶۱). کاظمی‌پور با استفاده از استفاده از این نظریه در تبیین علل مهاجرت روستاییان به شهر تهران می‌گوید: "از آن جا که نیازهای اجتماعی افراد در محیط‌های روستایی برآورده نمی‌شود و در تعدادی از شهرها پاسخ مناسبی برای آن‌ها وجود دارد، از این رو گونه‌ای عدم تعادل میان جوامع روستایی و شهری ایجاد می‌شود و روستاییان برای ارضای نیازهای خود مهاجرت می‌کنند" (قاسمی‌اردهائی، ۱۳۸۵: ۵۷).

دیدگاه وابستگی، مهاجرت را نتیجه انتقال ساختی روستاها از نظام سنتی - زمینداری به نظام صنعتی و ادغام آن‌ها در نظام سرمایه‌داری وابسته می‌داند. از این رو، تکیه این دیدگاه در بررسی مهاجرت‌ها، روی ساخت اقتصاد جهانی است نه بر توسعه انفرادی یک کشور. صاحب‌نظران این دیدگاه، دو دسته عوامل برای بیان حرکت و علت مهاجرت در نظر گرفته‌اند: یکی عوامل تغییردهنده و دیگری عوامل رکودی. عامل تغییردهنده به دگرگونی‌های مبتنی بر فناوری و مکانیزه شدن کشاورزی اشاره دارد که این عمل سبب بیکاری یا کم‌کاری کشاورزان می‌شود که در نتیجه روستاییان را مجبور به مهاجرت می‌کند. عامل رکودی که در بررسی حاضر تحت‌عنوان علل جمعیت‌شناسی مهاجرت معرفی می‌شود زمانی مؤثر است که رشد جمعیت به دلیل بهبود نسبی وضع بهداشت و درمان، از تولیدات کشاورزی سنتی سبقت بگیرد و نیروی کار مجبور به حرکت شود (قاسمی‌اردهائی، ۱۳۸۵: ۵۷). مایکل تودارو درصدد تبیین مهاجرت‌های روستا- شهری بوده است. فرض اصلی الگوی تودارو این است که هر مهاجر بالقوه، بر مبنای هدف پیشینه‌سازی "درآمد انتظاری" تصمیم می‌گیرد که به شهر برود یا نه. در این تصمیم‌گیری دو عامل اقتصادی اصولی نقش دارند: اولی به تفاوت واقعی موجود بین دستمزد در شهر و روستا مربوط

است که به دلیل مهارت‌های متفاوت و دوره‌های آموزش کارگران به وجود آمده است. در واقع، وجود تبعیض بین دستمزدهای پرداخت شده به کارگران شهری، در مقایسه با دستمزدهای کارگران ماهر روستایی، اصلی‌ترین عامل در تصمیم به مهاجرت تشخیص داده شده است. دومین عنصر اصلی الگوی مزبور، و مهم‌ترین قسمت آن که در سایر الگوهای مهاجرت از روستا به شهر نیست، میزان احتمال موفقیت هر مهاجر در به دست آوردن شغل در شهر است (قاسمی‌اردهانی، ۱۳۸۵: ۵۸). یکی از نظریات مهم مطرح شده در زمینه مهاجرت روستا-شهری نظریه چرخه حیات است. بر اساس نظریه تحول جمعیت‌شناختی، بین توسعه‌یافتگی و تغییر جمعیت رابطه‌ای معنی‌داری وجود دارد، به گونه‌ای که نواحی و کشورهای مختلف بر اساس میزان توسعه‌یافتگی در یکی از مراحل جمعیت‌شناختی جای می‌گیرند. بر مبنای نظریه تحول جمعیت‌شناختی، با بررسی روند رشد جمعیت روستاها، می‌توان مراحل را برای افزایش و کاهش جمعیت روستاها در نظر گرفت، همان‌طور که با استناد به نظریه انتقال جمعیت‌شناختی، می‌توان اظهار داشت که توسعه‌یافتگی باعث کاهش نرخ افزایش جمعیت می‌شود ولی اگر منافع توسعه به صورت عادلانه توزیع نشود، باعث ایجاد نابرابری و قطب‌های متراکم جمعیت می‌شود که سرانجام، به نامتعادل شدن توزیع جمعیت در سطح کشور یا منطقه و به دنبال آن، به مهاجرت جمعیت از مناطق غیربرخوردار به ویژه روستاها به شهرها می‌انجامد. بدین ترتیب، با توجه به ارتباط معنی‌دار تعداد جمعیت روستا و سطح توسعه‌یافتگی آن، با ترسیم منحنی تحولات جمعیتی روستا، می‌توان منحنی عمر روستا را ترسیم کرد. روستاها پس از گذراندن مرحله پیدایش، مرحله صعودی را در پیش می‌گیرند. در این مرحله رونق اقتصادی، افزایش امید به زندگی و احیاناً جذب مهاجر باعث افزایش تعداد جمعیت می‌شود. بعضی از روستاها، با ادامه روند جذب جمعیت و یا ادغام با روستاهای دیگر، همچنان این مرحله را ادامه می‌دهند تا سرانجام، بدون گذر از یک دوره حیات، دوران جدیدی از روند تکاملی خود را به صورت شهر آغاز کنند (فیروزنیا، ۱۳۸۵: ۴۱).

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت و روش‌شناسی بر روش تحقیق توصیفی - تحلیلی استوار است. جامعه آماری ما ۱۳ روستا از ناحیه مرکزی استان اردبیل که شامل ۱۲۳۲ خانوار بوده که با استفاده از فرمول کوکران^۱ تعداد ۲۹۳ نمونه به‌عنوان حجم نمونه در نظر گرفته شدند. در باره تعداد دقیق مهاجران روستاها اطلاعات دقیقی وجود ندارد و متناظر با حجم نمونه خانوارهای روستایی ساکن ۲۹۳ نفر از خانوارهای مهاجرین به‌عنوان نمونه خانوارهای مهاجر تعیین شدند. با توجه به تعداد خانوار در هر یک از روستاهای مورد مطالعه، حجم نمونه تعیین شده بین روستاها توزیع شد و سهمیه هر روستا مشخص شد و نمونه‌گیری از خانوارهای ساکن به طور تصادفی انجام شد.

محدوده مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه؛ ناحیه مرکزی استان اردبیل است که شامل شهرستانهای (اردبیل، نیر، نمین و سرعین) می‌باشد. که براساس سرشماری عمومی نفوی و مسکن سال ۱۳۹۰، شهرستانهای اردبیل با جمعیت ۵۶۴۳۶۵ نفر، سرعین با جمعیت ۱۸۲۳۱ نفر، نیر با جمعیت ۲۳۶۵۶ نفر و نمین با جمعیت ۶۱۳۳۳ نفر می‌باشد که هر شهرستان به ترتیب دارای ۱۵۱، ۲۷، ۹۹، ۹۱ سکونتگاه روستایی هستند.

$$n = \frac{\frac{z^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{z^2 pq}{d^2} - 1 \right)}$$

۱. فرمول شماره (۱):

N = حجم جامعه آماری

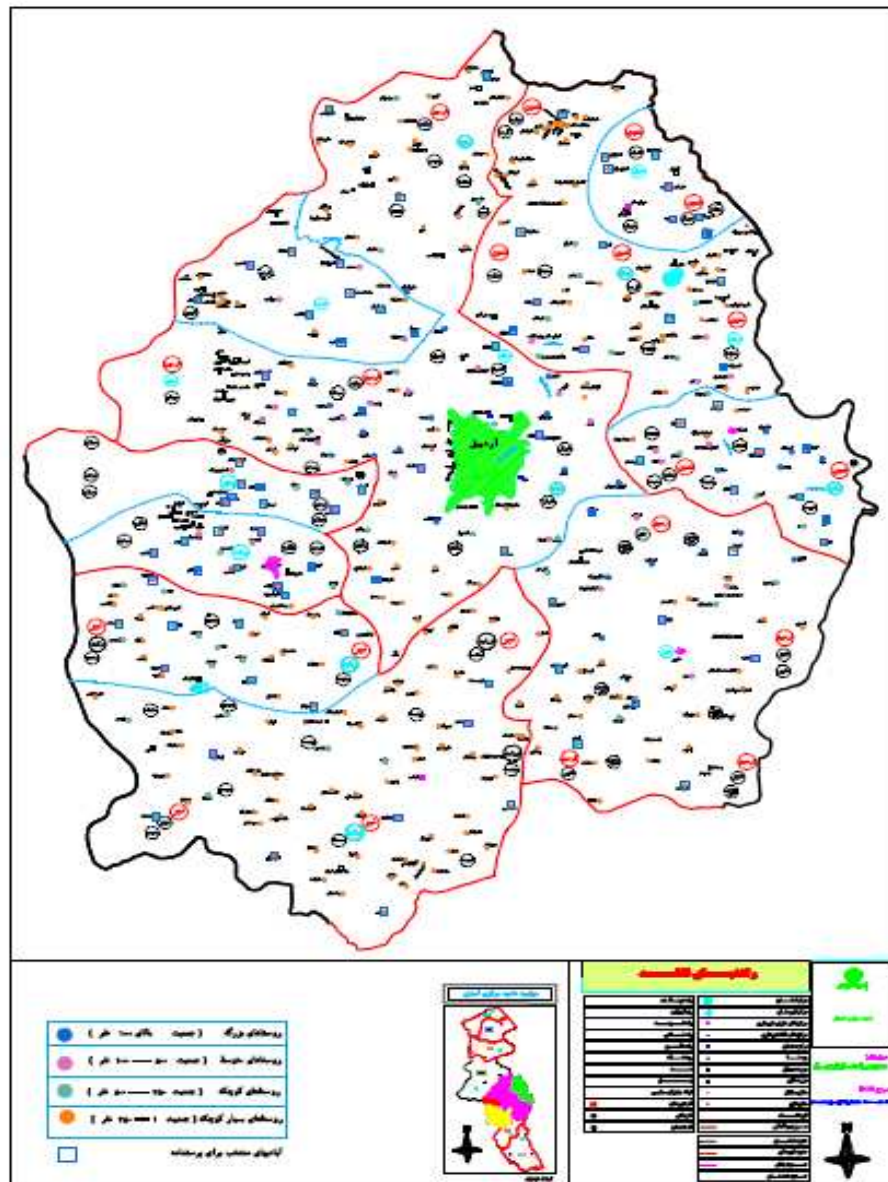
n = حجم نمونه

Z = مقدار متغیر نرمال واحد استاندارد، که در سطح اطمینان ۹۵ درصد برابر ۱.۹۶ می‌باشد

P = مقدار نسبت صفت موجود در جامعه است (اگر در اختیار نباشد می‌توان آن را ۵/۰ در نظر گرفت. در این حالت مقدار واریانس به حداکثر مقدار خود می‌رسد).

q = درصد افرادی که فاقد آن صفت در جامعه هستند ($q = 1 - p$)

d = مقدار اشتباه مجاز

شکل ۱: نقشه موقعیت محدوده مورد مطالعه

به‌منظور سنجش عوامل اساسی تأثیرگذار در برنامه‌ریزی شوراهای بر ماندگاری جمعیت در روستاها با تنظیم پرسش‌نامه به صورت طیفی از پاسخگویان درخواست گردید تا هر یک از عوامل تأثیرگذار در برنامه‌ریزی شوراهای بر ماندگاری جمعیت در روستا را به لحاظ اهمیت

رتبه‌بندی و سپس تأثیر همان عامل را در روستای خود ارزیابی و رتبه‌بندی نمایند. آن‌گاه وزن هر یک از عوامل از طریق روش تخصیص خطی محاسبه و برآورد شده تا از این طریق اهمیت هر یک از عوامل به شکل استاندارد و در محدوده مورد مطالعه به تفکیک ارائه و مورد مقایسه تطبیقی قرار گیرند. همچنین به‌منظور ارائه راهبردهای مناسب جهت مقابله با مهاجرت‌های روستا-شهری (ماندگاری جمعیت) از تکنیک SWOT بهره گرفته است.

در این تکنیک در فرایند تدوین راهبردها و سیاست‌های توسعه با لحاظ نمودن نحوه تعامل هر عامل داخلی و خارجی می‌توان ماتریسی را ترسیم نمود که دارای چهار نوع راهبرد است (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۷: ۷۶). بر این اساس ماتریس SWOT باید بتواند قوت‌ها فرصت‌ها را حفظ کرده و همچنین از آنها استفاده نموده تأثیرات منفی و مخرب ضعف‌های درونی و تهدیدهای بیرونی را کاهش داد (Bernroider, 2002: 505). در این روش ابتدا با توجه به بررسی‌های صورت گرفته روی محیط داخلی و خارجی محدوده، فهرستی از نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای مؤثر در مهاجرت‌های روستا-شهری (ماندگاری جمعیت) مورد شناسایی قرار گرفت و سپس به وسیله نظرخواهی از مردم و وزندهی به هر کدام از این مسائل و سپس محاسبه و تحلیل آن‌ها، اولویت‌ها مشخص شد و در نهایت، جهت تقلیل نقاط ضعف و تهدیدها و تقویت و بهبود نقاط قوت و فرصت‌های موجود در ارتباط با برنامه‌ریزی شوراهای برای ماندگاری جمعیت در نواحی روستایی مطالعه شده، راهبردهای مناسبی ارائه گردید. همچنین با توجه به نوع کیفی بودن تکنیک و همچنین کیفی بودن شاخص‌ها قصد تعمیم‌دهی آن‌ها را برای سایر روستاهای محدوده مورد مطالعه نیز می‌توان در نظر گرفت.

یافته‌های تحقیق

از مجموع پاسخگویان، ۸۵/۴ درصد مرد و ۱۴/۶ درصد زن بوده‌اند. همچنین توزیع سنی پاسخگویان ۲۰/۶ درصد در گروه سنی کمتر از ۳۰ سال، ۶۲/۷ درصد در گروه سنی ۳۰ تا ۵۰ سال و ۱۶/۷ درصد در گروه سنی بالاتر از ۵۰ سال بوده است. ۹۵/۴ درصد پاسخگویان متأهل ۳/۶ درصد مجرد بوده‌اند. از میان نمونه‌های مورد مطالعه ۵۷/۳ درصد با سواد، ۱۰/۶ درصد دارای تحصیلات ابتدایی، ۲۵/۴ درصد سیکل و ۱۳/۳ درصد دیپلم و ۴ درصد مدرک بالاتر از دیپلم داشته‌اند. درخصوص اشتغال افراد مورد مطالعه، یافته‌ها نشان می‌دهد که ۵۷/۳ درصد از پاسخگویان دارای

شغل زراعت، ۱/۴ درصد دامداری، ۱۰ درصد زراعت و دامداری و ۴ درصد نیز دارای شغل زراعت، باغداری و دامداری بوده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که در میان عوامل مؤثر برنامه‌ریزی برای ماندگاری جمعیت در روستاهای مورد مطالعه، عوامل اقتصادی از اهمیت بیشتری برخوردار است.

جدول ۲: اولویت‌بندی متغیرهای مؤثر در برنامه‌ریزی شوراها بر ماندگاری جمعیت روستایی

مولفه‌ها	شاخص‌ها	میانگین استاندارد	وزن	رتبه	میانگین وضع موجود	وزن	رتبه	Z محاسبه شده	sig
اقتصادی	بیکاری	۴/۹۸	۰/۲۸۲	۲	۴/۹۴	۰/۲۸۲	۲	-۱/۲۷۹	۰/۲۰۱
	ناکافی بودن درآمد	۵/۴۰	۰/۳۹۸	۱	۵/۴۰	۰/۳۹۸	۱	-۰/۲۲۹	۰/۸۱۹
	نداشتن زمین کشاورزی	۴/۱۶	۰/۱۷۶	۳	۳/۹۸	۰/۱۷۶	۳	-۳/۳۰۴	۰/۰۰۱
	هزینه‌های بالای زندگی	۳/۹	۰/۰۸۸	۴	۳/۱۳	۰/۰۱۳	۶	-۸/۱۴۹	۰/۰۰۰
	فقدان خدمات آموزشی مهارت‌های شغلی	۳/۲۲	۰/۰۳۴	۵	۳/۱۱	۰/۰۸۸	۴	-۲/۲۲۶	۰/۰۲۶
	فقدان امکانات زیربنایی و زیرساختی	۳	۰/۰۱۳	۶	۳/۱۸	۰/۰۳۴	۵	-۲/۶۵۸	۰/۰۰۸
	جمع	-	-	۱	-	-	-	-	-
اجتماعی و محیطی و کالبدی	فقدان امکانات بهداشتی و درمانی	۳/۱۶	۰/۰۷۱	۶	۲/۹	۰/۰۷۱	۶	-۵/۰۳۹	۰/۰۰۰
	فقدان خدمات آموزشی و فرهنگی	۴/۳۲	۰/۱۶۰	۳	۴/۳۲	۰/۱۶۰	۳	-۱/۷۰۱	۰/۰۸۹
	فقدان امکانات تفریحی و سرگرمی	۱/۰۲	۰/۰۰۲	۱۱	۰/۶۷	۰/۰۰۸	۱۰	-۶/۸۹۶	۰/۰۰۰
	فقدان انگیزه پیشرفت	۵/۵۸	۰/۲۴۰	۱	۵/۶۲	۰/۲۴۰	۱	-۱/۴۶۰	۰/۱۴۴
	کمبود آب کشاورزی	۵/۱۴	۰/۱۹۸	۲	۴/۸۶	۰/۱۹۸	۲	-۴/۴۸۰	۰/۰۰۰
	اختلافات قومی، قبیله‌ای یا خانوادگی	۱/۱۴	۰/۰۳۱	۸	۰/۵	۰/۰۰۲	۱۱	-۷/۸۸۰	۰/۰۰۰
	پایبندی به آداب و رسوم و سنتها	۱/۱۴	۰/۰۱۷	۹	۰/۷	۰/۰۱۷	۹	-۷/۲۵۳	۰/۰۰۰
	فقدان امنیت اجتماعی	۱/۰۸	۰/۰۰۸	۱۰	۰/۶۳	۰/۰۳۱	۸	-۷/۲۶۷	۰/۰۰۰
	دوری از اقوام، آشنایان و دوستان	۲/۴۲	۰/۰۵۰	۷	۲/۰۱	۰/۰۵۰	۷	-۶/۸۳۱	۰/۰۰۰
	فقدان امنیت و تهدیدهای محیطی	۳/۳۰	۰/۰۹۷	۵	۳/۰۱	۰/۰۹۷	۵	-۴/۸۳۱	۰/۰۰۰
	فقدان مسکن مناسب و ارزان	۳/۳۵	۰/۱۲۶	۴	۲/۹۳	۰/۱۲۶	۴	-۶/۹۶۷	۰/۰۰۰
	جمع	-	-	۱	-	-	-	-	-

ماخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

نتایج نشان می‌دهد که در محدوده مورد مطالعه بیشترین عوامل تأثیرگذار اجتماعی و محیطی و کالبدی بر ماندگاری جمعیت روستایی به ترتیب فقدان انگیزه پیشرفت و ناامیدی، کمبود آب کشاورزی، فقدان امکانات آموزشی و فرهنگی، فقدان مسکن مناسب و ارزان، قلمداد شده است. همچنین نتایج پاسخ مخاطبان به سؤال مربوط به راهکارهای مؤثر در ماندگاری جمعیت روستایی و نیز کاهش مهاجرت در محدوده مورد مطالعه نشان می‌دهد که از نظر مخاطبان عوامل اقتصادی می‌تواند بیشترین تأثیر را در ماندگاری جمعیت روستایی و کاهش مهاجرت روستایی - شهری داشته باشد. در میان عوامل اقتصادی مؤثر در کاهش مهاجرت روستایی - شهری در شکل استاندارد بیشترین امتیاز به ترتیب به ایجاد فرصت‌های شغلی، اعطای تسهیلات و وام‌های کم بهره، فراهم نمودن امکانات زیربنایی و زیرساختی، کاهش هزینه‌های زندگی و همچنین ایجاد انگیزه پیشرفت و آینده‌ای روشن، تخصیص حق آب به روستاییان، ایجاد مسکن امن، مناسب و ارزان، مشارکت و همیاری میان روستاییان برای کمک به اشخاص نیازمند، فراهم نمودن امکانات آموزشی و فرهنگی نیز از جمله راهکارهای اجتماعی و محیطی - کالبدی جهت کاهش مهاجرت‌های روستایی - شهری و ماندگاری جمعیت در روستاها به شکل استاندارد و در ناحیه مورد مطالعه عنوان شده‌اند. همچنین به منظور ارائه راهکارها و سیاست‌های توسعه‌ای شوراها در نواحی روستایی محدوده مورد مطالعه از طریق ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی، شناخت عوامل چهارگانه (SWOT) در جهت رفع ضعف‌ها، تهدیدها و بهبود قوت‌ها امری اجتناب‌ناپذیر تلقی شده است. بر این مبنای راهکار توسعه این نواحی با فهرست نمودن مهم‌ترین نقاط قوت‌ها و ضعف‌ها به منظور، طرح راهبردهای تهاجمی مبتنی بر بهره‌گیری از برتری‌های رقابتی نواحی روستایی، تبیین مهم‌ترین فرصت‌های پیش رو به منظور رفع نقاط ضعف درون ناحیه‌ای از طریق ارائه راهبردهای بازنگری به منظور تخصیص منابع، طرح مهم‌ترین قوت‌های درون ناحیه‌ای به منظور رفع تهدیدهای برون ناحیه‌ای، با تأکید بر راهبردهای تنوع‌بخشی در جهت رفع نیازمندی‌های نواحی روستایی و نیز طرح راهبردهای تدافعی به منظور رفع آسیب‌پذیری ناحیه‌ای به مرحله اجرا گذشته شده است. در ابتدا عوامل داخلی مؤثر بر مهاجرت در محدوده مورد مطالعه جهت شناسایی نقاط ضعف و قوت مورد سنجش قرار گرفته است. عوامل خارجی نیز جهت شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهایی که ناحیه در ارتباط با مهاجرت با آن مواجه است در مرحله بعد مورد بررسی قرار داده شده است. بنابراین بر اساس مطالعات انجام

شده، مجموعه قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای موجود و مؤثر بر این ناحیه از لحاظ پدیده مهاجرت در غالب دو بعد از ابعاد توسعه روستایی (اقتصادی، اجتماعی و محیطی- کالبدی) مورد توجه قرار گرفته است.

همان طوری که جدول شماره (۳) نشان می‌دهد در نواحی روستایی مطالعه شده تعداد ۱۰ قوت داخلی در برابر ۹ نقطه ضعف داخلی و تعداد ۱۱ فرصت خارجی در برابر ۹ تهدید خارجی مورد شناسایی و ارزیابی قرار داده شده است. به این ترتیب در مجموع تعداد ۲۱ نقطه قوت و فرصت به‌عنوان مزیت‌ها و ۱۸ ضعف و تهدید به‌عنوان محدودیت‌ها و تنگناهای پیش‌روی روستاهای این ناحیه جهت ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی قابل شناسایی است. علاوه بر آن در این قسمت سعی شد تا به وسیله پرسشنامه، مزیت‌ها و محدودیت‌های عمده ناحیه جهت اولویت‌بندی گزینه‌ها از دیدگاه مردم ناحیه ارزیابی شود تا علاوه بر مشارکتی کردن این روش بتوان نتیجه را به صورت کمی و اصولی‌تری به دست آورد. بنابراین با توجه به نظرات مردم و محاسبات انجام شده مجموع وزن‌های داده شده به هر یک از قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها در قالب جداول (۴) و (۵) ارائه شده است. در این بین به فرصت‌ها و قوت‌های عالی نمره چهار، فرصت‌ها و قوت‌های معمولی نمره سه، ضعف‌ها و تهدیدهای معمولی نمره دو و ضعف‌ها و تهدیدهای جدی نمره یک داده شده است. آنگاه با ضرب نمره در وزن هر عامل وزن نهایی محاسبه و ارزیابی شده است. تحلیل تکنیک SWOT نشان می‌دهد که از نظر جامعه نمونه مؤلفه‌های برخورداری از روحیه همیاری و مشارکت و قابلیت انجام فعالیت‌های کشاورزی به ترتیب با مجموع امتیازهای ۴۵۰ و ۲۸۵ به‌عنوان مهم‌ترین نقاط قوت داخلی و در مقابل عامل برخورداری از جاذبه‌های فرهنگی با مجموع امتیاز ۵۳ به‌عنوان کم‌اهمیت‌ترین نقطه قوت داخلی در برنامه‌ریزی برای ماندگاری جمعیت در ناحیه روستایی در منطقه مورد مطالعه است. همچنین از نظر مردم، عامل اعطای تسهیلات و وام‌های کم بهره به روستاییان با مجموع امتیاز ۷۹۳ به‌عنوان مهم‌ترین عامل فرصت بیرونی در کاهش مهاجرت قرار دارد، در مقابل مؤلفه خرید محصولات کشاورزان به قیمت مناسب و امکان تأسیس صندوق‌های حمایتی و خرد هر دو با مجموع امتیاز ۳۰ به‌عنوان کم‌اهمیت‌ترین فرصت بیرونی به شمار می‌رود.

جدول ۳: عوامل تأثیرگذار در برنامه‌ریزی شوراها بر ماندگاری جمعیت در

ناحیه روستایی مورد مطالعه بر اساس ماتریس SWOT

داخلي	بيروني
<p>ضعف‌ها (W)</p> <p>W1- بیکاری</p> <p>W2- ناکافی بودن درآمد</p> <p>W3- نداشتن زمین کشاورزی</p> <p>W4- کمبود آب کشاورزی</p> <p>W5- فقدان انگیزه پیشرفت</p> <p>W6- فقدان مسکن امن، مناسب و ارزان</p> <p>W7- دوری از اقوام، آشنایان و دوستان</p> <p>W8- فقدان ارائه امکانات زیربنایی و زیر ساختی</p>	<p>تهدیدها (T)</p> <p>T1- هزینه‌های بالای زندگی</p> <p>T2- دسترسی نامناسب به خدمات آموزشی</p> <p>T3- فقدان امنیت و تهدیدهای محیطی</p> <p>T4- دسترسی نامناسب به امکانات بهداشتی و درمانی</p> <p>T5- فقدان امنیت اجتماعی</p> <p>T6- دسترسی سخت به امکانات تفریحی و فراغتی</p> <p>T7- اختلافات قومی و قبیله‌ای با روستاهای پیرامون</p> <p>T8- ترس از آوارگی و سردرگمی در غربت</p> <p>T9- نگرانی از آینده فرزندان</p> <p>T10- فقدان ارائه آموزش مهارت‌های لازم شغلی</p> <p>T11- اعتیاد جوانان</p>
<p>قوت‌ها (S)</p> <p>S1- پایبندی به آداب و رسوم و سنت‌ها</p> <p>S2- برخورداری از روحیه همیاری و مشارکت</p> <p>S3- برخورداری از جاذبه‌ها طبیعی (میراث طبیعی)</p> <p>S4- برخورداری از جاذبه‌های فرهنگی (میراث فرهنگی)</p> <p>S5- قابلیت انجام فعالیت‌های کشاورزی</p> <p>S6- زندگی در محیط آرام و بی دغدغه</p>	<p>فرصت‌ها (O)</p> <p>O1- ارائه تسهیلات اعتباری و وام توسط دولت با سود کم</p> <p>O2- توجه دولت به روستاها در برنامه‌های توسعه</p> <p>O3- تامین بیمه‌های رایگان به روستاییان</p> <p>O4- امکان تأسیس صندوق‌های حمایتی و خرد روستایی</p> <p>O5- گرایش به گردشگری روستایی</p> <p>O6- تضمین خرید محصولات کشاورزی</p> <p>O7- کارآفرینی به منظور تنوع فرصت‌های شغلی</p>

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

در مورد نقاط ضعف داخلی، جامعه نمونه بر این عقیده بودند که درآمد ناکافی و بیکاری به ترتیب با مجموع امتیاز ۷۲۶ و ۶۹۷ بااهمیت‌ترین نقاط ضعف داخلی هستند، در حالی که دوری

از اقوام، آشنایان و دوستان با مجموع امتیاز ۳۰۲ کم‌اهمیت‌ترین نقطه ضعف داخلی در ماندگاری جمعیت می‌باشد. همچنین عامل فقدان امنیت اجتماعی با امتیاز نهایی ۰/۱۴ به‌عنوان مهم‌ترین تهدید بیرونی به‌شمار رفته و پس از آن به ترتیب، فقدان ارائه خدمات آموزش مهارت‌های لازم شغلی و فقدان ارائه امکانات تفریحی و فراغتی با امتیاز نهایی ۰/۱۳ به‌عنوان بااهمیت‌ترین تهدیدهای بیرونی قرار دارند، در مقابل عامل اعتیاد در بین جوانان روستایی با امتیاز نهایی ۰/۰۱ به‌عنوان کم‌اهمیت‌ترین تهدید بیرونی مورد شناسایی قرار گرفته است.

جدول ۴: ماتریس ارزیابی عوامل داخلی (قوت‌ها و ضعف‌ها)

عوامل داخلی	شاخص‌ها	مجموع امتیازها	وزن نسبی	نمره	نمره وزن
قوت‌ها	پابندی به آداب و رسوم و سنتها	۲۶۶	۰/۰۵	۴	۰/۲
	برخورداری از روحیه همیاری و مشارکت	۴۳۰	۰/۰۸	۴	۰/۳۲
	برخورداری از جاذبه‌های طبیعی	۸۰	۰/۰۲	۳	۰/۰۶
	برخورداری از جاذبه‌های فرهنگی	۵۸	۰/۰۷	۳	۰/۲۱
	قابلیت انجام فعالیت‌های کشاورزی	۲۹۵	۰/۰۵	۴	۰/۲۰
ضعف‌ها	ناکافی بودن درآمد	۷۲۶	۰/۱۳	۱	۰/۱۳
	بیکاری	۶۹۷	۰/۱۲	۱	۰/۱۲
	نداشتن زمین کشاورزی	۵۷۷	۰/۱۱	۲	۰/۲۲
	فقدان ارائه امکانات زیربنایی و زیرساختی	۵۱۷	۰/۰۹	۲	۰/۱۸
	فقدان انگیزه پیشرفت در روستا	۶۹۰	۰/۱۲	۱	۰/۱۲
	کمبود آب کشاورزی	۵۵۸	۰/۱۰	۲	۰/۲۰
	فقدان مسکن امن، مناسب و ارزان	۴۱۰	۰/۰۷	۲	۰/۱۴
	دوری از اقوام، آشنایان و دوستان	۳۱۲	۰/۰۵	۲	۰/۱۰
	جمع	۵۶۱۶	۱	۳۱	۲.۲

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

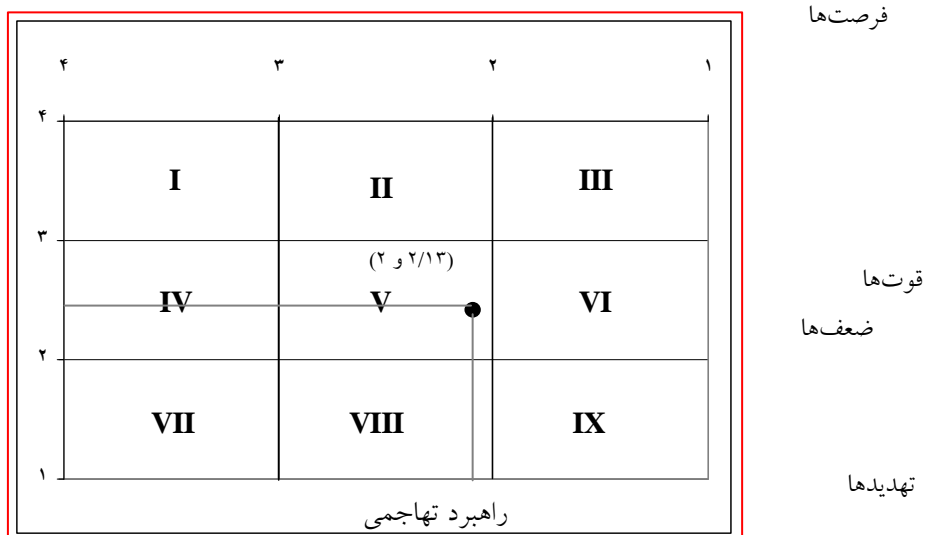
جدول ۵: ماتریس ارزیابی عوامل بیرونی فرصت‌ها و تهدیدها

عوامل بیرونی	شاخص‌ها	مجموع امتیازها	وزن نسبی	وزن دهی	امتیاز نهایی
فرصت‌ها	ارائه تسهیلات اعتباری و وام‌های کم بهره توسط دولت	۷۹۳	۰/۲۰	۴	۰/۸
	توجه دملت به روستاها در برنامه‌های توسعه	۴۰	۰/۰۱	۳	۰/۰۳
	تامین بیمه‌های رایگان برای روستاییان	۲۰۰	۰/۰۶	۴	۰/۲۴
	امکان تأسیس صندوق‌های حمایتی و خرد روستایی	۳۰	۰/۰۱	۳	۰/۰۳
	گرایش به گردشگری روستایی	۵۸	۰/۰۲	۳	۰/۰۶
	تضمین خرید محصولات کشاورزی	۳۰	۰/۰۱	۳	۰/۰۳
	کارآفرینی به‌منظور تنوع فرصت‌های شغلی	۶۹	۰/۰۲	۳	۰/۰۶
تهدیدها	هزینه‌های بالای زندگی	۴۸۵	۰/۱۳	۱	۰/۱۳
	دسترسی نامناسب به خدمات آموزشی	۴۷۸	۰/۱۲	۱	۰/۱۲
	فقدان امنیت و تهدیدهای محیطی	۳۹۰	۰/۱۱	۱	۰/۱۱
	دسترسی نامناسب به امکانات بهداشتی و درمانی	۳۷۲	۰/۱۰	۱	۰/۱۰
	فقدان امنیت اجتماعی	۲۶۹	۰/۰۷	۲	۰/۱۴
	دسترسی سخت به امکانات تفریحی و فراغتی	۲۶۶	۰/۰۷	۲	۰/۱۴
	اختلافات قومی و قبیله‌ای با روستاهای پیرامون	۲۱۰	۰/۰۶	۲	۰/۱۲
	ترس از آوارگی و سردرگمی در غربت	۳۰	۰/۰۱	۲	۰/۰۲
	اعتیاد در بین جوانان روستا	۱۹	۰/۰۱	۲	۰/۰۲
	نگرانی از آینده فرزندان	۳۸	۰/۰۱	۲	۰/۰۲
	جمع	۳۷۷	۱	۳۹	۲/۱۴

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نقاط ضعف، قوت‌ها، تهدیدها و فرصت‌های شناسایی شده در ناحیه مورد مطالعه راهبرد تهاجمی به‌منظور برنامه‌ریزی مؤثر برای ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی پیشنهاد می‌گردد (شکل شماره ۳).

شکل ۳: راهبرد پیشنهادی برنامه‌ریزی مؤثر شوراها برای ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی برای ناحیه مرکزی استان اردبیل

بدین ترتیب بر اساس ماتریس عوامل خارجی شامل فرصت‌ها و تهدیدها (جدول شماره ۵) و عوامل داخلی شامل قوت‌ها و ضعف‌ها (جدول شماره ۴) که متناسب با هر متغیر ضرایب اهمیت، رتبه و نمره آنان محاسبه شده، استراتژی تهاجمی با راهبردهای فرعی مندرج در جدول شماره (۶) پیشنهاد می‌شود.

جدول ۶: راهبردهای تهاجمی پیشنهاد شده برای اقدامات و برنامه‌ریزی مؤثر

شوراهای روستاهای ناحیه مرکزی استان اردبیل

قوت‌ها (s)	فرصت‌ها (o)
S1- پایبندی به آداب و رسوم و سنت‌ها S2- برخورداری از روحیه همیاری و مشارکت S3- برخورداری از جاذبه‌های طبیعی S4- برخورداری از جاذبه‌های فرهنگی S5- قابلیت انجام فعالیت‌های کشاورزی	مؤلفه‌های داخلی و خارجی تأثیرگذار بر ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی ناحیه مرکزی اردبیل
استراتژی تهاجمی (so)	
۱- بهره‌گیری از جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی به منظور توسعه گردشگری در راستای توسعه اشتغال‌زایی و تنوع شغلی در منطقه ۲- ارائه تسهیلات و وام‌های کم بهره توسط دولت به کشاورزان به منظور بسط و توسعه فعالیت‌های کشاورزی و بهبود دسترسی به منابع آب کشاورزی ۳- ارائه وام‌های کم بهره به منظور بسط و توسعه مسکن امن و مناسب ۴- تأسیس صندوق‌های حمایتی و خرد روستایی به منظور توسعه کارآفرینی روستایی و حمایت از فعالیت‌های تولید	O1- در ارائه تسهیلات اعتباری و وام کم بهره توسط دولت O2- توجه دولت به روستاها در برنامه‌های توسعه O3- تامین بیمه‌های رایگان برای روستاییان O4- امکان تأسیس صندوق‌های حمایتی و خرد روستایی O5- گرایش به گردشگری روستایی O6- تضمین خرید محصولات کشاورزی O7- کارآفرینی به منظور تنوع فرصت‌های شغلی

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

همان طور که در جدول شماره (۶) نشان داده شده است در راهبرد مطرح شده چند اولویت قابل استفاده خواهد بود تا از طریق آن مدیریت روستایی و شورها می‌توانند با به‌کارگیری فرصت‌های موجود و نیز قوت‌های داخلی ناحیه اقدامات مؤثری را جهت ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی ارائه دهند؛ در این راهبرد به اقداماتی نظیر بهره‌گیری از جاذبه‌های طبیعی و جاذبه‌های فرهنگی به منظور توسعه گردشگری روستایی در راستای توسعه اشتغال‌زایی و تنوع شغلی، اقدامات اولیه دولت از قبیل ارائه تسهیلات و وام‌های کم بهره به روستاییان جهت بسط

و توسعه فعالیت‌های کشاورزی و... اشاره شده است.

مهاجرت‌های روستایی عمدتاً از عدم زیرساخت‌های اقتصادی و خدمات زیربنایی مناسب در روستاها از یک سو، و انتظار درآمد و اشتغال بهتر به همراه وجود خدمات و تسهیلات رفاهی، آموزشی و بهداشتی برتر در شهرها از سوی دیگر، متأثر می‌گردد. از طرفی نیز تسلط یکسویه شهر بر روستا در طی دهه‌های اخیر، و در ایران مخصوصاً بعد از اصلاحات ارضی و به هم خوردن روابط متقابل شهر و روستا و وابستگی دو جانبه‌ای که در کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی داشته و مکمل یکدیگر بودند، دست به دست هم داده و در حال حاضر به تضعیف هر چه بیشتر روستا از نظر بنیه اقتصادی و به نسبت جلوه و توسعه برتر شهری انجامیده و زمینه مهاجرت‌های روستایی شهری را فراهم، بلکه تشدید نموده است. امروزه یکی از چالش‌های اساسی فرا روی شوراها و مدیریت روستایی خروج نیروی فعال از روستا و روی آوردن آن‌ها به شهر می‌باشد و قوانین محدودسازی جابه‌جایی‌ها در مقابل آن ناتوان است. از آغاز قرن اخیر سیاست‌های اتخاذ شده در زمینه نوسازی اقتصادی و اجتماعی موجب پیدایش پدیده مهاجرت و شدت گرفتن فزاینده آن با گذشت زمان شده است. خود این پویا مهاجرتی، یک رشته تغییرات مهم و اساسی در ساختار اقتصادی و اجتماعی کشور پدید آورده است. با توجه به منابع نظریه‌ای تحقیق و مطالعات میدانی به‌عمل آمده به‌منظور ارائه راهبرد مناسب برای برنامه‌ریزی مؤثر شوراها در جهت ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی، با استفاده از تکنیک SWOT پاسخ‌های عملی در دو بخش اقتصادی، اجتماعی و محیطی نشان می‌دهد که بسط و توسعه فرصت‌های شغلی در راستای بهره‌گیری از قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی ناحیه‌ای از مهم‌ترین راهبردهای ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی است. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهند که مدیریت روستایی و شوراها می‌توانند از طریق برنامه‌ریزی برای توسعه کارآفرینی و نیز رویکرد مشارکتی به برنامه‌های توسعه روستایی ضمن تقویت روحیه و بسط انگیزه زمینه‌های امیدواری را در روستاها تقویت نمایند تا از این طریق انگیزه ماندگاری در روستاها را تحکیم بخشند. البته سیاست‌گذاری و برنامه‌های دولت نیز بر مسأله مهاجرت مؤثر است. مدیران دولتی می‌توانند با اقداماتی چون حمایت از تولیدکنندگان داخلی، تضمین خرید محصولات کشاورزی و ایجاد بازارهای فروش داخلی و خارجی برای آن‌ها و ... بر مهاجرت مسلط شوند؛ ولی در مقابل برنامه‌ریزی‌های بخشی و قطب‌گرا می‌تواند نتایج معکوسی را به دنبال داشته باشد.

منابع

۱. ارشاد، فرهنگ و آقائی، داود (۱۳۸۱)، تصویری از مهاجرت در استان خوزستان در دهه ۱۳۶۵-۱۳۷۵ و موضوع مهاجرت بازگشتی. مجله جامعه‌شناسی ایران. بهار ۱۳۸۱. ۴(۱): ۷۹-۸۹؛
۲. ازکیا، مصطفی و زارع، عادل و ایمانی، علی (۱۳۸۷)، رهیافت‌ها و روش‌های تحقیق کیفی در توسعه روستایی، تهران، نشر نی؛
۳. امان‌اللهی بهاروند، سکندر (۱۳۸۳)، زوال کوچ‌نشینی در ایران، یکجانشینی ایلات و عشایر، فصلنامه مطالعات ملی، وزارت جهاد کشاورزی، سال پنجم، شماره ۱؛
۴. بدری، سیدعلی و موسوی، سیدعارف (۱۳۸۸)، مدیریت نوین روستایی در جستجوی راه‌کاری مناسب برای توسعه دهیاری‌ها. چاپ اول؛
۵. بیک‌محمدی، حسن و مختاری ملک‌آبادی، رضا (۱۳۸۲)، تحلیلی جغرافیایی بر روند مهاجرت در استان خوزستان، مجله جغرافیا و توسعه، زاهدان، ۳۶-۲۱؛
۶. تودار و مایکل (۱۳۶۷)، مهاجرت‌های داخلی در کشورهای در حال توسعه، ترجمه مصطفی سرمدی و پروین رئیسی، دفتر بین‌المللی کار، تهران؛
۷. دانشور کاخکی، محمود و همکاران (۱۳۸۵)، بررسی تأثیر افزایش بهره‌وری کشاورزی بر مهاجرت روستایی در ایران، مجله علوم کشاورزی و منابع طبیعی، شماره ۴. ۲-۲۱؛
۸. زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۸۰)، مهاجرت، تهران: انتشارات سمت؛
۹. سرشماری آماری نفوس و مسکن، مرکز آمار ایران، شهرستان هشترود (۱۳۸۵)؛
۱۰. شکوئی، حسین (۱۳۸۳)، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، انتشارات سمت؛
۱۱. طاهر خانی، مهدی (۱۳۸۰)، تحلیلی بر عوامل مؤثر بر مهاجرت‌های روستا-شهری، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال شانزدهم، شماره ۳. ۶۸-۸۹؛
۱۲. عاشری، امامعلی (۱۳۸۳)، بررسی تأثیر فعالیت‌های عمرانی جهاد سازندگی بر تثبیت جمعیت روستایی در مقطع زمانی ۷۵ تا ۱۳۵۵، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱، سال نوزدهم، شماره پیاپی ۷۲؛
۱۳. فیروزنیا، قدیر (۱۳۸۵)، تبیین استمرار کارکرد اقتصادی روستاهای در معرض تخلیه جمعیتی شهرستان قزوین، رساله دکتری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران؛
۱۴. قاسمی‌اردهایی، علی (۱۳۸۵)، بررسی علل مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران با فراتحلیل پایان‌نامه‌های تحصیلی (مقطع زمانی ۱۳۵۹-۸۳)، فصلنامه روستا و توسعه. بهار ۱۳۸۵. ۹(۱): ۵۱-۸۰؛
۱۵. کوئن، بروس (۱۳۸۰)، مبانی جمعیت‌شناسی، ترجمه غلامعلی توسلی و رضا فاضل، انتشارات سمت؛
۱۶. لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۶۸)، نظریات مهاجرت. شیراز. انتشارات نوید شیراز؛

۱۷. لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۸۷)، مهاجرت‌های روستایی شهری، دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، تهران: سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور. ۷۸۰-۷۹۹؛

۱۸. مهدوی، مسعود و همکاران (۱۳۸۳)، نقش عوامل جغرافیای طبیعی در ناپایداری و مهاجرت‌های روستایی استان زنجان، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۴۸. ۲۰۱-۲۲۰؛

19. Adamo, Susana, (2003), social sustainability and social Resilience Rural communities in dry lands: the case of jachal (Argentina) in the 19an centuries. Association, Dallas, Texas;
20. Balan, Jorge, (1996), Demographic trends and migratory movements form Latin, America and Carabian, OCDE, International conference on migration, Rome;
21. Fei, J. C. H., and Ranis, G. (1961), a Theory of Economic Development, Am. Econ Rev., 533-565;
22. Goldsmith, P., Gunjab, K. and Ndarshikanye, B. (2004), Rural Urban Migration and Agricultural Productivity: the case of Senegal, Agricultural Economics, And No.31: 33-45;
23. Lewis, W. A. (1954); Economic development with unlimited supplies of labor, Manchester School of Econ., Social study, 22: 139-192.